

Підприємці та робітники приватного сектору у Харкові в роки непу: суперечливість відносин

Онацький Максим

Онацький Максим. Підприємці та робітники приватного сектору у Харкові в роки непу: суперечливість відносин. В роботі досліджується проблема відносин між підприємцями та працівниками приватних підприємств Харкова в роки непу. Проаналізовано причини досить непростих стосунків між підприємцями та найманими працівниками. Встановлено численні порушення підприємцями норм діючого законодавства про працю, що викликали невдоволення робітників. Висвітлені позитивні сторони діяльності підприємців, їхні намагання створити відносини соціального партнерства на власних виробничих закладах. Визначено роль державних та профспілкових органів Харкова у контролі за дотриманням норм чинного трудового законодавства на приватних підприємствах. **Ключові слова:** приватне підприємництво, неп, робітники, Харків, соціальне партнерство.

Онацкий Максим. Предприниматели и рабочие частного сектора в Харькове в годы нэпа: противоречивость отношений. В работе исследована проблема отношений между предпринимателями и работниками в частных предприятиях Харькова в годы нэпа. Проанализированы причины достаточно непростых отношений между предпринимателями и наёмными рабочими. Установлены нарушения предпринимателями действующего законодательства, которые вызывали недовольство рабочих. Освещены позитивные стороны деятельности предпринимателей, их стремление создать доверительные отношения с рабочими в собственных учреждениях. Определена роль государственных и профсоюзных органов Харькова в контроле за соблюдением норм действующего трудового законодательства на частных предприятиях. **Ключевые слова:** частное предпринимательство, нэп, рабочие, Харьков, социальное партнерство.

Onatskij Maxim. The Employers and the Workers of Private Economy Sector in Kharkov during the Period of the NEP: the contradictory of Relations. The relations between employers and

workers in the private enterprises in Kharkov during the period of the New Economic Policy have been investigated. The reasons of these complex and inconsistent relations between employers and workers have been analyzed. The infringement of laws by entrepreneurs caused the discontent of workers have been found. The positive aspects of the activity of private entrepreneurs, their attempts to create relations with the workers of their own enterprises have been considered. The role of the state and Kharkov trade-unions in the control over the observance standards of labor legislation at the private enterprises has been determined. **Key words:** private entrepreneurship, nep, workers, Kharkov, social partnership.

На сучасному етапі, коли в Україні відбувається процес розвитку приватного підприємництва у різних галузях економіки країни, актуальне значення набуває критичне переосмислення функціонування підприємництва на різних історичних етапах. В цьому відношенні заслуговує на увагу розвиток підприємницької діяльності в роки непу у Харкові – одному з найбільших індустріальних і торговельних міст України, тогочасній столиці УСРР. Зокрема, значний інтерес викликає розвиток відносин між підприємцями і робітниками приватного сектору. На жаль, тема відносин між робітниками і підприємцями у Харкові в період непу знайшла лише епізодичне відображення у літературі. Певну увагу висвітленню цього питання в різний час приділяли Ю. Волосник [1], О. Кучер [9], А. Матюгін [10], М. Олійник [13], К. Савельєва [16], А. Ямковий [19] та ін. Але цілісного та системного дослідження цього питання до сьогодні немає. Відтак, наукова новизна полягає в тому, що вперше буде проаналізовано дуже складний та суперечливий характер відносин між підприємцями та робітниками приватнопідприємницького сектору Харкова в роки непу. Дослідження цього питання дозволить виявити регіональний «зріз» стосунків між працівниками і приватними працевдавцями в роки здійснення нової економічної політики.

Джерельну базу роботи склали як опубліковані джерела – законодавчі акти, періодичні видання, звіти профспілкових органів, статистичні матеріали,- так і архівні документи. Використані джерела є достовірними і дають змогу досягти поставленої у роботі мети.

Мета статті – проаналізувати стан відносин між працівниками та підприємцями Харкова у 1920-х роках.

На підприємствах приватної форми власності (приватновласницьких та орендованих) у Харкові в роки непу працювала значна кількість працівників міста. Це були переважно дрібні торгові та промислові заклади, а також заклади побутового обслуговування. Особливістю тогочасного Харкова було те, що в першій столиці УСРР були зосереджені державні, контролюючі та перевіряючі установи та центральні органи профспілок, що захищали інтереси працюючих у приватному секторі. Хоча державний та

профспілковий контроль за дотриманням норм трудового законодавства на приватних підприємствах був ускладнений через те, що дрібні підприємства з числом працюючих від 1 до 3-х осіб були розпорозені на великій території. Це відкривало значні можливості для зловживань з боку підприємців [6, арк. 6]. Тож на приватних підприємствах міста контролюючі державні та профспілкові органи нерідко фіксували чисельні порушення. Доречі, на цьому факті особливу увагу акцентували радянські дослідники за для того щоб довести експлуатацію трудящих у приватному секторі економіки [10]. Найбільш розповсюдженими були порушення встановленого законом восьмигодинного робочого дня, несвоєчасна видача спецодягу (такі зловживання були зафіксовані, наприклад, на заводі «Універсаль» та на фабриці «Текстиль»), затримка з наданням відпусток, позаурочні роботи (зокрема, на швацьких підприємствах міста), незадовільний санітарно-гігієнічний стан у приватних закладах тощо [14, с. 30].

При цьому слід зазначити, що на приватних підприємствах заробітна плата фактично протягом всіх 1920-х рр. залишалась помітно вищою, ніж на державних [14, с. 31]. Так, за даними Харківської профспілкової організації оплата праці у приватних установах була на 25 % вища, ніж на державних (щоправда, працюючі у приватних закладах не користувались комунальними чи іншими пільгами) [12, с. 71]. Це інколи призводило до того, що, за наявності вищевказаної диспропорції в оплаті праці в державних, кооперативних та приватних виробничих закладах, у деяких галузях народного господарства (зокрема у шкіряній промисловості) почався «відтік» кваліфікованої робочої сили з державних та кооперативних підприємств до приватних [4, с. 17].

Фактичний розмір заробітної плати у приватних закладах визначити досить складно. Особливо важко виявити дійсний розмір окладів робітників у дрібних промислових установах. Пов'язано це передусім з тим, що тут досить широко практикувалась система прихованих («усних») домовленостей між підприємцями і працівниками. В одних випадках фактичний заробіток, який сплачувався робітнику, значно перевищував суму, що була записана в розрахунковій книжці, а в інших навпаки був набагато меншим [11, с. 28]. Зазвичай, робилося це за згодою працівника, який допомагав таким чином своєму господареві обійти профспілки та страхові каси [11, с. 28].

Можна зазначити, що кваліфікованих працівників підприємці намагався, так би мовити, задобрювати авансами, надбавками, подарунками тощо [10, с.179]. Поступово, вже з 1924 р., в умовах натиску на приватне підприємництво, розрив у оплаті праці кваліфікованих та некваліфікованих робітників починає дещо скорочуватися [17, с. 15].

Джерела містять інформацію, яка свідчить про те, що у ряді випадків, окрім заробітної платні робітник також отримував від підприємця додаткову натуральну винагороду у вигляді безоплатної квартири або пільгового надання продуктів власного виробництва. Приватник також

практикував видачу святкових чайових, подарунків, надавав особливі надбавки окремим робітникам тощо [17, с. 16].

У зв'язку з тим, що в приватних установах заробітна плата була вищою, то нерідко робітники ставали на захист приватних підприємців у разі, коли держава чи профспілки намагалися тиснути на останніх. Так, працівники приватного заводу «Газомотор» клопотали про звільнення з-під варти його господаря, арештованого «за темні справи» [15]. Ще один інцидент стався після того, як окривдділ профспілки пред'явив приватному підприємцю судовий позов. Відповідач з'явився до суду у супроводі групи робітників, які виступили на його підтримку [2, с. 72]. Також зафіксовано випадок, коли до Всеукраїнського комітету профспілки харчових закладів завітала делегація робітників приватних підприємств Харкова, яка звернулась з проханням підтримати клопотання про зниження оподаткування приватників, оскільки, на їхню думку, встановлені фіскальними органами податки були для їх працедавців непосильними [2, с. 72]. Таким чином, профспілки, захищаючи інтереси трудящих пролетарів навіть зіткнулися з певною протидією з їхнього боку. Траплялись випадки, коли робітники вступали з підприємцями у змову, щоб приховати дійсні розміри заробітної плати аби в такий спосіб зменшити податковий тиск на власника закладу, клопотали про підприємця перед фіскальними органами, приховували факти невиконання господарем умов колективної угоди тощо [5, арк. 42; 14, с. 31].

Про факти соціального партнерства свідчить також те, що робітники ділилися зі своїм господарем пропозиціями щодо зниження розцінок, а окремі працівники інформували підприємців про настрої серед робітників [14, с. 31]. Іноді навіть деякі представники фабрично-заводських комітетів, які знаходилися в дружніх стосунках з керівництвом приватного підприємства виступали також на його підтримку. Так, у металесті на заводі «Універсаль» завком, підтримуючи власника закладу, переконував працівників розв'язати «проблему», що виникла в установі на користь підприємця (яку саме проблему – джерело не уточнювало) [14, с. 32].

Нерідко підприємець намагався винайняти робітників з сільського середовища, представники якого були не досить добре обізнані з радянським трудовим законодавством, а відтак не схильні приймати участь у профспілковому русі [10, с. 179]. З найнятими працівниками власник, зазвичай, намагався встановити досить дружні стосунки. Зокрема, у Харкові, у замських екскурсіях, що організовувалися для робітників приватних підприємств, приймали участь і їх господарі. Тут, «на природі», стосунки робітників та власників підприємств лише міцнішали [2, с. 72]. Як свідчать документи профспілкових організацій, з часом такі дружні відносини «переносились» і у сферу виробничих стосунків на підприємстві, так що, було навіть важко зрозуміти, хто був більше зацікавлений в існуванні і процвітанні приватного закладу – господар чи робітник [2, с. 72]. Наведені факти дають нам підставу припустити, що у приватних закладах підприємці намагались створити атмосферу взаємної довіри та соціального партнерства.

Досить розповсюдженим на дрібних приватних підприємствах було і таке явище, як протекціонізм, коли господар приймав на роботу працівників по протекції. У великих закладах такі явища були менш поширеними, але і в цьому випадку власник намагався брати на роботу осіб які викликали у нього довіру. [14, с. 30]. Але, попри всі намагання підприємців встановити відносини соціального партнерства це вдавалось їм не завжди. Практика відносин між робітниками і підприємцями свідчить про те, що ці стосунки нерідко були й недружніми, і навіть відкрито конфліктними. Причинами таких відносин можна назвати соціальний егоїзм підприємців, особливо на початку непу, коли підприємці, користуючись масовим безробіттям, розрухою і голодом, всіляко намагались визискувати найманих робітників, відверто їх експлуатували. У якості типового прикладу можна навести наступний. Харківський підприємець Гуткін (колишній власник майстерень з пошиття шапок) набрав 26 працівників, які працювали по 9–10 годин до того ж в антисанітарних умовах. На адресу своїх працівників господар неодноразово висловлював словесні образи. Робітники скаржилися на нього до профспілки. Остання зобов'язала підприємця укласти з робітниками колективну угоду. Але Гуткін умовив своїх працівників організувати з ним "артіль". Створивши артіль та відмежувавшись від профспілки, Гуткін почав експлуатувати робітників ще сильніше. За ініціативою працівників закладу інспекція праці ініціювала судовий процес, за вироком якого Гуткін був оштрафований та позбавлений права використовувати найману працю упродовж двох років. Окрім цього, робітникам також вдалося стягнути зі свого колишнього господаря значні кошти за позаурочні роботи [8].

Слід зазначити, що за даними профспілкових організацій найпоширенішим видом порушення чинного законодавства про працю було збільшення тривалості робочого дня. Робочий день тривав нерідко більше восьми годин [3, арк. 24]. Так, на міській фабриці з виробництва сірників, тривалість робочого дня складала 9-10 годин на добу [10, с. 179]. Подекуди робочий день сягав ще більше – 12 годин [3, арк. 24]. Серед інших причин невдоволення працівників можна назвати невидачу спецодягу, несвочасну виплату чи затримку заробітної плати (такі факти теж зафіксовані). Звичайним явищем були позаурочні роботи, які мали місце чи не в усіх підприємствах міста (50 % робітників працювали позаурочно), а також нічні зміни, що практикувались майже у всіх закладах, особливо кустарних хлібопекарнях [2, с. 79].

Але при цьому слід сказати, що конфлікти між працівниками та підприємцями на приватних підприємствах були явищем набагато рідшим, аніж у державних чи кооперативних установах. Про це свідчить, наприклад, «Статистичний бюлетень Харківської окружної філії спілки радянських торгових службовців», який, зокрема, констатує, що з жовтня 1925 р. по грудень 1926 р. у приватних торгових підприємствах не лише по Харкову, а й по всій Харківській окрузі стався 21 конфлікт із загальним

числом учасників 32 особи, тоді як у закладах держторгівлі – 201 конфлікт (тобто майже в 10 разів більше), із загальною кількістю конфліктуючих 4268 осіб (тобто у 133 рази більше ніж у приватних установах) [4, арк. 24].

В умовах індустріалізації у 1927 році владою приймаються досить жорсткі постанови, спрямовані на регулювання ринку праці, однією з цілей яких було ускладнення найму працівників на приватні підприємства. Відтепер власники приватних установ могли проводити масовий чи груповий набір робочої сили лише на підставі заздалегідь укладених ними спеціальних угод з Народним Комісаріатом Праці СРСР та місцевими органами праці. Також приватним підприємцям заборонялось залучати робітників з інших місцевостей за допомогою використання послуг приватних посередників і вербувальників. Окрім цього приватні підприємства мали забезпечувати робітників тимчасовим житлом. Масове ж звільнення працюючих можна було відтепер здійснювати не раніше як за місяць до проведення оповіщення про це органів наркомату праці [18, с. 32].

Перешкоди, які в тій чи іншій формі чинилися державними та місцевими органами влади, курс на індустріалізацію та наступ на приватний капітал по всіх напрямках його діяльності, ускладнення, що були пов'язані з наймом робочої сили, прискіпливий контроль за організацією виробництва та режимом праці у приватних закладах з боку профспілок та органів державного нагляду – все це дедалі частіше змушувало приватників закривати свої майстерні та змінювати форму підприємницької діяльності, вдаючись до створення фіктивних кооперативів та артілей або роздавати матеріал (зазвичай сировину) для роботи вдома (тобто квартирництво) [10, с. 180]. Досить широко квартирництво практикувалося у шкіряній, швейній та текстильній галузях, де приватники поступово почали переносити виробництво взуття зі своїх майстерень на квартири найманих робітників. Звіти про проведення ЦК спілки шкіряників обстежень зображували досить сумну картину: «Робочий день такого найманого робітника, який працює на дому, починається рано-вранці і закінчується ввечері... Він не знає ані вихідних, ані свят». Господар же не мав жодних обов'язків перед такими робітниками [10, с. 180-181]. Іншими словами, підпільне підприємництво було найгіршим різновидом експлуатації робітників.

Отже, наведений у статті матеріал свідчить, що в Харкові в роки непу між приватними працевдавцями і робітниками існували складні та суперечливі відносини. Вони характеризуються тим, що з одного боку, приватні підприємці в умовах післявоєнної розрухи та користуючись масовим безробіттям намагались всіляко тиснути на робітників, нерідко експлуатували останніх, порушуючи чинне законодавство про працю. Соціальний егоїзм підприємців викликав жорстку притидію з боку робітників профспілкових і державних органів. Останні, виходячи з настанов РКП(б) – КП(б)У, всіляко намагались роздмухувати ворожнечу між робітниками та підприємцями в дусі непримиренної класової боротьби.

Разом з тим, цим відносинам були притаманні й риси соціального партнерства частково змушеного з боку робітників приватного сектору: в обмін на лояльність працівників підприємці підвищували останнім заробітну плату, іноді винаймали їм квартири, влаштовували заміські культпоходи, робили певні преференції тощо. Зробити це було тим легше, що нерідко в закладах підприємця працювали його ж такі родичі. В умовах перманентної кризи та масового безробіття 1920-х рр. робітники нерідко були самі зацікавлені у продовженні функціонування приватних підприємств, робота на яких давала їм та їхнім родинам засоби для існування.

Література

1. *Волосник Ю.* Підприємці і робітники приватнокапіталістичного сектора України в роки непу / Ю. Волосник // Вісник Харківського університету. – 1998 – № 401: Історія України. – Вип. 2.
2. *Ганнопольский И.* Работа на частных предприятиях в Союзе Нарпит / И. Ганнопольский // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 22.
3. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* – Ф. П. – 1. – Оп.1. – Спр.1126.
4. *ДАХО.* – Ф. Р. – 1392. – Оп.1. – Спр. 3.
5. *ДАХО.* – Ф. Р. – 1392. – Оп.2. – Спр. 34.
6. *ДАХО.* – Ф. Р. – 1392. – Оп.2. – Спр. 77.
7. *Зайденвурм С.* Квопросу о частной кожевенной промышленности / С. Зайденвурм // Вестник профдвижения Украины. – 1924. – № 51.
8. *Комуніст.* – 1922. – 8липня.
9. *Кучер О.* З історії класової боротьби на приватних та орендних підприємствах України в перші роки непу / О. Кучер // Питання історії народів СРСР. – 1968. – Вип. 5.
10. *Матюгин А.* Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / А. Матюгин. – М., 1962.
11. *Милич.* Работа в частных предприятиях (окончание) / Милич // Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 11.
12. *Миц С.* Общегородская конференция профуполномоченных частных предприятий / С. Миц // Вестник профдвижения Украины. – 1924. – № 40.
13. *Олійник М.* Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. / М. М. Олійник. – Харків, 1998.
14. *Отчет Харьковского окружного Совета профсоюзов к XIII Окружному съезду профсоюзов.* – Май 1927– октябрь 1928г. – Харьков, 1928.
15. *Правда.* – 1929. – 6 февраля.
16. *Савельева К.* Опыт культурной работы профсоюзов / К. Савельева // Вестник труда. – 1922. – № 8-9 (23-24).
17. *Сиганур.* Тарифная политика на частных предприятиях / Сиганур // Вестник профдвижения Украины. – 1924 – № 51.
18. *Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР (СЗ СССР).* – М., 1927. – № 13.
19. *Ямковий А.* До питання про боротьбу з капіталістичними елементами у промисловості (1921-1925 рр) / А. Ямковий // Український історичний журнал. – 1963. – № 5.